

Urmia University

Cultural hegemony and the resistance of the Alavids of Tabaristan: An analysis of hostile relations with the Abbasid Caliphate based on Gramsci's Theory

Mohammad Hasan Beigi¹ and Fatemeh Bayat²

1- Department of History, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran

2- Department of History, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/05/19 Accepted: 2025/07/18 pp: 14- 27 Keywords: Abbasid Caliphate; Alavids of Tabaristan; Ideological Resistance; Gramsci's Theory; Cultural Hegemony.	The hostile relations between the Alavids of Tabaristan and the Abbasid Caliphate represent one of the most significant cases of political-religious confrontation in Islamic history. Beyond military conflicts, this confrontation reflected a deeper struggle over cultural and ideological legitimacy. In this context, Antonio Gramsci's theory of hegemony, which emphasizes the role of cultural dominance in stabilizing political order, provides an effective framework for analyzing this historical conflict. The central question of this study is: How did the Alavids of Tabaristan resist Abbasid hegemony, and to what extent were they able to construct an alternative hegemony based on Shi'i discourse?. The findings indicate that the Alavids, by utilizing the teachings of Zaydi Shi'ism and Mu'tazili rationalism, reforming religious practices, promoting anti-caliphate symbols, redistributing economic resources, and attracting disaffected groups, sought to challenge the Abbasid domination. While the geographic conditions and structural weaknesses of the Caliphate facilitated the limited expansion of this counter-hegemony, the Alavids' confined social base in Tabaristan and their failure to form lasting alliances prevented its broader spread. Nevertheless, their efforts left a lasting impact on the formation of Shi'i identity in northern Iran.
	Citation: Hasan Beigi, M. & Bayat, F. (2025). Cultural hegemony and the resistance of the Alavids of Tabaristan: An analysis of hostile relations with the Abbasid Caliphate based on Gramsci's Theory. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 14-27. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56212.1039 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.2.0

Extended Abstract

This study, drawing on Antonio Gramsci's theory of cultural hegemony, examines the historical confrontation between the Alids of Tabaristan—the first independent Zaydi government in northern Iran during the 9th century CE (3rd century AH)—and the Abbasid Caliphate. Its primary aim is to analyze the mechanisms through which the Alids resisted Abbasid domination and their efforts to establish an alternative hegemony grounded in Shi'i discourse. The findings reveal that this confrontation was not merely a military conflict, but rather a multilayered struggle encompassing cultural, social, religious, and political dimensions. The Alids sought to delegitimize the Abbasid caliphate at discursive, economic, and symbolic levels by combining two of Gramsci's strategic approaches: "war of position" (the gradual erosion of cultural hegemony) and "war of manoeuvre" (direct military confrontation). Under the leadership of Hasan ibn Zayd (from 250 AH), the Alids capitalized on the rugged geography of Tabaristan and Daylam, as well as ethnic and social grievances against the Abbasid regime, to establish an independent government. By rejecting the legitimacy of the Abbasids—depicting them as heirs to the Umayyads and usurpers of the Ahl al-Bayt's rights—the Alids endeavored to forge a historic coalition between discontented masses and oppositional elites. Their aim was to infiltrate the Abbasid civil society and build a Shi'i alternative identity rooted in justice and religious legitimacy.

In the military realm, early encounters took the form of a war of manoeuvre, such as the defeat of al-Musta'in's forces in Hamadan (250 AH). Over time, however, due to their familiarity with mountainous terrain, the Alids shifted toward a war of position. Structural weaknesses in the Abbasid state—such as political instability in Samarra and internal Turkic revolts—triggered a hegemonic crisis that benefited the Alids. Nevertheless, defeats in regions

like Rayy (256 AH) highlighted that the Alids' cultural hegemony was geographically limited and lacked the capacity for broad expansion.

Politically, the Alids dispatched religious missionaries (du'āt) to cities such as Rayy, Kufa, and the Hijaz (Mecca and Medina) in an attempt to institutionalize Shi'i discourse. A significant example of this was the temporary occupation of Medina by Muhammad ibn Ahmad in 256 AH, during which the Friday sermon (khutbah) was delivered in the name of Hasan ibn Zayd. In response, the Abbasids sought to preserve their authority by mobilizing Sunni-aligned local rulers such as the Saffarids and Samanids, and offering them economic privileges. A letter from the Abbasid caliph al-Mu'tamid to 'Amr ibn Layth al-Saffari, in which Tabaristan is described as a "land of unbelief (kufr)," reflects the Abbasid regime's use of ideological legitimization to justify the suppression of the Alids.

In the cultural-religious domain, the Alids attempted to construct an independent Shi'i identity through the redefinition of symbols. Their initiatives included: modifying ritual practices (e.g., reciting "bismillah" aloud, adding ḥayya 'alā khayr al-'amal to the call to prayer), adopting white banners in contrast to the Abbasids' black, and using slogans such as "al-Riḍā min Āl Muḥammad" ("the Chosen One from the Family of Muhammad"). Titles like "Dā'ī ilā al-Ḥaqq" (He who summons to the Truth), employed by Alid leaders, reinforced their claim to religious legitimacy.

Additionally, the Alids engaged in cultural institution-building. Their actions included the reconstruction of the shrine of Imam Husayn after its destruction by al-Mutawakkil, the allocation of state funds for the maintenance of the graves of the Imams, and the promotion of Shi'i tendencies in regions like Rayy during the rule of Aḥmad ibn Ḥasan Mardānī. Their intellectual alignment with the Mu'tazilites

and emphasis on rational religious thought also attracted segments of the disillusioned elite.

In the socio-economic sphere, the Alids implemented a land redistribution policy—confiscating estates of pro-Abbasid elites and transferring them to *sādāt* (descendants of the Prophet) and *dehqāns* (local landed gentry). This weakened the Abbasids' economic hegemony and elevated the Alids' social position. However, this policy provoked resistance from traditional elites. The use of white flags was not solely military; it also symbolized an effort to revive pre-Islamic Iranian cultural identity and bolster internal cohesion.

Despite achieving temporary successes, the Alids failed to establish a comprehensive alternative hegemony. Their geographical confinement to Tabaristan and Daylam, inability to penetrate major Sunni urban centers like Baghdad, and fragile alliances with transient forces such as Rāfi'ibn Harthama or the Mu'tazilites hindered the consolidation of their rule. Moreover, the reconquest of the Alid territories by the Samanids and the empowerment of local rivals filled the hegemonic vacuum left by the weakening of the Abbasids.

Nonetheless, this historical experience strongly affirms Gramsci's theory: cultural hegemony is a prerequisite for durable political domination. The Abbasids' failure

to generate consent and consensus among local communities—such as the people of Rayy—and their reliance on coercion, ultimately undermined their authority. Conversely, although the Alids enjoyed religious legitimacy and popular support, their inability to fully conquer the Abbasid civil society prevented the establishment of widespread rule.

Among the long-term consequences of this confrontation, one can highlight:

The entrenchment of Shi'ism in northern Iran;

The transformation of symbols like the white flag into heritage markers of resistance;

The modeling of future Shi'i movements, such as the Buyid dynasty.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

هژمونی فرهنگی و مقاومت علویان طبرستان: تحلیل مناسبات خصمانه با خلافت عباسی بر اساس نظریه گرامشی

محمد حسن بیگی^۱ و فاطمه بیات^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

۲- گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مناسبات خصمانه میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، یکی از نمونه‌های مهم تقابلهای سیاسی - مذهبی در تاریخ اسلام است که فراتر از نبردهای نظامی، بازتابی از نزاع بر سر مشروعیت فرهنگی و ایدئولوژیک به شمار می‌آید. در این زمینه، نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی که بر نقش سلطه فرهنگی در تثبیت نظم سیاسی تأکید دارد، می‌تواند چارچوب مناسبی برای تحلیل این تقابل تاریخی فراهم آورد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که علویان طبرستان چگونه و با چه راهبردهایی در برابر هژمونی عباسیان ایستادگی کردند و تا چه اندازه توانستند هژمونی جایگزینی مبتنی بر گفتمان شیعی ایجاد کنند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که علویان با بهره‌گیری از آموزه‌های تشیع زیدی و عقل‌گرایی معتزلی، اصلاح آیین‌های مذهبی، ترویج نمادهای مخالف خلافت، باز توزیع منابع اقتصادی و جذب نیروهای ناراضی، کوشیدند سلطه عباسیان را به چالش بکشند. درحالی‌که شرایط جغرافیایی و ضعف ساختاری خلافت امکان گسترش این هژمونی را تا حدی فراهم کرد، اما محدود بودن پایگاه اجتماعی علویان به طبرستان و ناکامی در ایجاد اتحادهای پایدار، مانع از گسترش آن به سطحی فراگیر شد. با این حال، تلاش آنان تأثیر ماندگاری بر شکل‌گیری هویت شیعی در شمال ایران بر جای گذاشت.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۹	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷	
صص: ۱۴-۲۷	
واژگان کلیدی: خلافت عباسی، علویان طبرستان، مقاومت ایدئولوژیک، نظریه گرامشی، هژمونی فرهنگی.	

استناد: حسن بیگی، محمد؛ و بیات، فاطمه. (۱۴۰۴). هژمونی فرهنگی و مقاومت علویان طبرستان: تحلیل مناسبات خصمانه با خلافت عباسی بر اساس نظریه گرامشی. *نشریه یافته‌های تاریخی*، ۲(۱)، ۱۴-۲۷.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56212.1039>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.2.0>

^۱ نویسنده مسئول: محمد حسن بیگی، پست الکترونیکی: mohaamad.beigi@gmail.com، تلفن: ۰۹۱۸۳۶۸۸۷۸۱

مقدمه

در نیمه دوم قرن سوم هجری، نواحی شمالی ایران شاهد پیدایش نوعی حکومت مستقل شیعی بود که نه در قالب سنتی خلافت و امارت، بلکه در هیئت گفتمانی مخالف با نظام سیاسی و مذهبی مسلط خلافت عباسی شکل گرفت. علویان طبرستان، برخاسته از شاخه زیدی تشیع، با استفاده از زمینه‌های اجتماعی و جغرافیایی خاص این منطقه، قدرتی مستقل بنیان نهادند که حضور آن نه تنها چالشی برای اقتدار نظامی عباسیان بود، بلکه هویتی متمایز با آنچه خلافت در صدد تحمیل آن بود نیز بازنمایی می‌کرد. طبرستان و دیلم در این دوره نه صرفاً پناهگاه مخالفان سیاسی، بلکه به مرور به عرصه‌ای برای آزمایش یک بدیل فرهنگی - مذهبی تبدیل شدند. در شرایطی که خلافت عباسی، مشروعیت خود را با ابزارهای سنتی مانند نهادهای دینی وابسته، نمادهای قدرت، و ائتلاف با نخبگان محلی بازتولید می‌کرد، دولت علویان مسیر متفاوتی برگزید: تأکید بر نسب خانوادگی به اهل بیت، پیوند با گفتمان عقل‌گرای معتزلی، بازسازی شعائر مذهبی شیعی و حتی بازتعریف مناسبات اجتماعی میان طبقات. تحلیل این پدیده، تنها در چهارچوب تاریخ‌نگاری رویدادمحور قابل فهم نیست، زیرا عملکرد علویان از سطح نزاع‌های سیاسی و نظامی فراتر می‌رود و به حوزه‌هایی همچون بازسازی نمادهای فرهنگی، تغییر نظام توزیع منابع، و تلاشی در جهت دگرگون ساختن هویت اجتماعی منتهی می‌شود. از همین رو، استفاده از رویکردهایی که ماهیت گفتمانی و فرهنگی قدرت را برجسته می‌سازند، ضروری به نظر می‌رسد.

در این میان، نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی با تأکید بر پیوند میان سلطه و رضایت، و نیز اهمیت نهادها، نمادها و روشنفکران ارگانیک در تولید و بازتولید نظم اجتماعی، ابزار مفهومی مناسبی برای تحلیل اقدامات علویان در این دوره فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این چارچوب، می‌کوشد به شیوه‌ای تحلیلی، فراتر از گزارش رخدادها، سازوکارهای مقاومت علویان در برابر نظم عباسی را بررسی و ظرفیت‌های آنان برای ایجاد نظمی جایگزین را ارزیابی کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش درباره علویان طبرستان و نسبت آن‌ها با خلافت عباسی، طی سال‌های اخیر با رویکردهای متنوعی مورد توجه قرار گرفته است. در برخی پژوهش‌ها تلاش شده تا عوامل مشروعیت‌ساز حکومت علویان یا دلایل اجتماعی و فکری گرایش مردم به این جنبش واکاوی شود، که در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌شود:

در مقاله‌ای با عنوان «عوامل اقتدار و مشروعیت حکومت علویان طبرستان»، نوشته سیدابوالفضل رضوی و سعیده آذر با نگاهی توصیفی-تحلیلی، به بررسی مؤلفه‌هایی چون انتساب به اهل بیت، عدالت‌طلبی، حمایت مردمی و نفی سیادت خلافت عباسی پرداخته‌اند. آن‌ها نشان داده‌اند که حکومت علویان برخلاف دولت‌های هم‌زمان خود، مشروعیت خویش را نه از خلیفه بلکه از منابع مذهبی و مردمی اخذ کرده است. گرچه این پژوهش بر پایه‌های مشروعیت تمرکز دارد، اما به ابعاد گفتمانی و فرهنگی قدرت و نسبت آن با سلطه‌ی عباسیان ورود مستقیمی ندارد (رضوی و آذر، ۱۳۹۵).

از سوی دیگر، فاطمه بهروزی و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «تبیین جامعه‌شناختی دلایل پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان طبرستان با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی رابرت گر» با رویکردی جامعه‌شناختی، از نظریه محرومیت نسبی رابرت گر برای تبیین پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان استفاده کرده‌اند. تمرکز آنان بر تحلیل روان‌شناختی و اجتماعی خیزش‌های اعتراضی در طبرستان است، با تأکید بر احساس نابرابری، خشونت ساختاری و ناکامی انتظارات اجتماعی. این رویکرد، اگرچه زمینه‌های ناراضی عمومی را به خوبی توضیح می‌دهد، اما به جنبه‌های فرهنگی و نمادین مقاومت علویان و تلاش آن‌ها برای شکل دادن به یک هژمونی بدیل در سطح جامعه‌ی مدنی نپرداخته است (بهروزی و همکاران، ۱۴۰۱).

در مقاله‌ی دیگری با عنوان «دستاوردهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی علویان طبرستان»، نوشته فرشید نوروژی و همکاران با تمرکز بر پیامدهای حکومت علویان، به نقش این دولت در ترویج آموزه‌های شیعی، ساخت نهادهای دینی، حضور دین در سیاست و رهایی مردم از سلطه‌ی خاندان‌های ستمگر محلی پرداخته شده است. نویسندگان این پژوهش نشان داده‌اند که حکومت علویان نه فقط یک حرکت نظامی، بلکه تلاشی برای استقرار نظمی دینی-اجتماعی بر پایه آموزه‌های زیدی و ضدخلافتی بوده است. هرچند

مقاله به برخی لایه‌های فرهنگی و اجتماعی مقاومت اشاره دارد، اما فاقد چارچوب نظری منسجمی برای تحلیل ساختار مقاومت علویان در برابر خلافت عباسی است (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۸).

کتاب‌های «فرقه‌های اسلامی» نوشته ویلفرد مدلونگ و «تاریخ اندیشه سیاسی اسلام» نوشته پاتریشیا کرونه علویان طبرستان را به‌عنوان یکی از نخستین حکومت‌های زیدی در جهان اسلام بررسی کرده و تأکید می‌کنند که تعامل آن‌ها با خلافت عباسی ترکیبی از تقابل و سازش بود. آن‌ها با نگاهی کلان به تحولات خلافت عباسی، به نقش علویان در تضعیف مرکزیت عباسیان اشاره می‌کند، اما تحلیل ایشان در ابعاد محلی این مناسبات محدود است.

از این‌رو باید گفت علی‌رغم وجود پژوهش‌هایی در زمینه مشروعیت، زمینه‌های اجتماعی و پیامدهای حکومت علویان طبرستان، جای خالی تحلیلی نظری بر پایه‌ی مفاهیمی مانند «هژمونی فرهنگی»، «مقاومت نمادین» و «ساخت‌یابی قدرت» در این عرصه مشاهده می‌شود. پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه‌ی هژمونی آنتونیو گرامشی، درصدد آن است تا نسبت میان مقاومت علویان و سلطه‌ی عباسیان را در سطوح نمادین، اجتماعی، دینی و فرهنگی واکاوی کند.

چارچوب نظری

پژوهش حاضر در تحلیل مناسبات خصمانه میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، بر نظریه هژمونی فرهنگی آنتونیو گرامشی استوار است. گرامشی، اندیشمند مارکسیست ایتالیایی، در اثر بنیادین خود یادداشت‌های زندان که در دوره حبسش در دوران فاشیسم موسولینی نگاشته شد، مفهوم «هژمونی» را به‌عنوان ابزاری برای تبیین سلطه پایدار سیاسی و اجتماعی بسط داد. به باور او، سلطه طبقات حاکم صرفاً با توسل به زور و اجبار نظامی امکان‌پذیر نیست، بلکه استمرار آن در گرو کسب رضایت اجتماعی از طریق نفوذ در عرصه‌های فرهنگی، اعتقادی و نمادین است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۲).

در نظریه گرامشی، جامعه مدنی حوزه اصلی رقابت برای هژمونی تلقی می‌شود؛ جایی که ایدئولوژی، نهادهای فرهنگی، رسانه‌ها، دین و آموزش نقش کلیدی در شکل‌دهی به افکار عمومی و حفظ یا تخریب نظم سیاسی ایفا می‌کنند. گرامشی معتقد است مقاومت در برابر نظم مسلط نیز تنها زمانی مؤثر واقع می‌شود که بتواند هژمونی بدیلی ایجاد کند؛ هژمونی‌ای که نه از طریق زور، بلکه با بازتعریف ارزش‌ها، مفاهیم و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد (گرامشی، ۱۴۰۳: ۵۵-۶۰).

دو مفهوم مهم دیگر در نظریه گرامشی، یعنی «جنگ موضعی»^۱ و «اتحاد تاریخی»^۲ برای درک فرآیندهای مقاومت سیاسی بسیار راهگشا هستند. «جنگ موضعی» به‌معنای تلاش تدریجی و غیرمستقیم برای فرسایش سلطه فرهنگی طبقه حاکم در عرصه‌های نرم و نمادین جامعه است، برخلاف «جنگ مانوری» که مبتنی بر تقابل مستقیم و آشکار نظامی است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۵-۲۳۸). همچنین، «اتحاد تاریخی» اشاره به همبستگی پایدار میان روشنفکران، نخبگان معترض و توده‌های مردم دارد که برای استقرار هژمونی جایگزین ضروری است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۸۱).

با تکیه بر این چارچوب مفهومی، این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که علویان طبرستان، به‌عنوان یک جنبش دینی-سیاسی شیعه‌مذهب، در مواجهه با هژمونی عباسی، نه صرفاً به مقابله نظامی پرداختند، بلکه با بهره‌گیری از عناصر فرهنگی، نمادین و اجتماعی، در پی ایجاد نظمی بدیل و کسب مشروعیت از مسیرهای غیررسمی و مردمی بودند. بر این اساس، رویکرد گرامشی به ما امکان می‌دهد تا مقاومت علویان را به‌مثابه تلاشی برای برهم‌زدن نظم نمادین خلافت عباسی و ساختن گفتمان و ساختاری تازه درک کنیم.

مناسبات واگرایانه

رابطه میان دولت علویان طبرستان و خلافت عباسی را باید در زمره مناسبات واگرایانه و خصمانه‌ای دانست که ریشه در اختلافات بنیادین سیاسی، اعتقادی و ایدئولوژیک داشت. علویان که مشروعیت خلافت عباسی را نمی‌پذیرفتند، خلافت عباسی را نه تنها برخاسته از یک اقدام علیه آرمان‌های اهل بیت (ع) می‌دانستند، بلکه آن را استمرار همان ساختار سلطنت‌محور و قریش‌محور خلافت

^۱ - positional warfare

^۲ - historical bloc

اموی تلقی می‌کردند؛ به‌گونه‌ای که نسبت عباسیان به امویان را، مشابه نسبت خود با امویان، غاصبانه و غیرشرعی قلمداد می‌کردند (مجد، ۱۳۸۶: ۷۲).

علویان طبرستان با تکیه بر پیوندهای فکری و فرهنگی خود با عناصر ناراضی جامعه ایرانی، به‌ویژه مردم نواحی شمالی ایران که پیشینه‌ای از ایستادگی در برابر سلطه خلافت داشتند، تلاش کردند تا یک پایگاه اجتماعی مقاوم در برابر نفوذ خلافت عباسی ایجاد کنند. این رویکرد، نه‌فقط بر پایه تمایزات مذهبی (شیعی در برابر سنی عباسی)، بلکه همچنین بر بستر نارضایتی‌های قومی، اجتماعی و فرهنگی از خلافت متمرکز بود؛ خلافتی که در بسیاری از مناطق ایران، به‌ویژه طبرستان، همواره با مقاومت محلی و مخالفت عقیدتی مواجه بود.

مناسبات و اگرایانه نظامی

مناسبات نظامی بین دولت علویان طبرستان و خلافت عباسی، در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، نه‌تنها به‌عنوان نبردهای فیزیکی، بلکه به‌مثابه بخشی از جنگ بر سر هژمونی فرهنگی-ایدئولوژیک قابل تحلیل است. گرامشی استدلال می‌کند که سلطه سیاسی تنها از طریق ابزارهای قهری (نظیر نیروی نظامی) تداوم نمی‌یابد، بلکه نیازمند هژمونی فرهنگی است؛ یعنی پذیرش ارزش‌ها، نمادها و نهادهای حاکم از سوی جامعه (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۲). در این راستا، مناسبات نظامی علویان و عباسیان را می‌توان در سه محور اصلی بررسی کرد: جنگ مانوری (درگیری مستقیم نظامی)، جنگ موضعی (مقاومت در عرصه‌های فرهنگی و جغرافیایی)، و بحران هژمونیک (ضعف ساختاری خلافت عباسی).

الف) آغاز درگیری‌ها و جنگ مانوری (۲۵۰-۲۵۲ هـ)

مناسبات و اگرایانه نظامی از زمان تأسیس دولت علویان در سال ۲۵۰ هجری آغاز شد. خلیفه عباسی، مستعین (۲۴۸-۲۵۲ هـ)، بلافاصله پس از آگاهی از قیام علویان شاید با هدف ممانعت از پیشروی بیشتر آن‌ها، سپاهی به فرماندهی اسماعیل بن فرشته به مقابله با حسن بن زید، رهبر علویان، فرستاد (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۰: ۳/۲۰۰). این اقدام، نمونه‌ای از جنگ مانوری بود که گرامشی آن را «نبرد برای تصرف مستقیم قدرت» می‌داند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۵). با این حال، شکست سپاه عباسی در همدان و درخواست کمک‌های بیشتر از مرکز خلافت، نشان‌دهنده ضعف اولیه عباسیان در سرکوب سریع بود. مستعین یا امکانات لازم را نداشت یا تمایلی به ارسال نیروی بیشتر نداشت، چرا که هدف اصلی عباسیان نه نابودی کامل علویان، بلکه جلوگیری از پیشروی آن‌ها به مرکز و غرب ایران بود (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۱/۶). این موضع، نشانگر ترس عباسیان از شکل‌گیری هژمونی جایگزین در مناطق پیرامونی بود که مشروعیت خلافت را تهدید می‌کرد.

ب) جنگ موضعی و مقاومت جغرافیایی- فرهنگی (۲۵۲-۲۵۵ هـ)

پس از مرگ مستعین، معتز بن متوکل (۲۵۲-۲۵۵ هـ) موسی بن بغا را مأمور مقابله با حسن بن زید کرد. موسی در قزوین، نماینده حسن بن زید (کوکبی) را شکست داد و او را به طبرستان فراری داد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۵۶)؛ اما علویان با استفاده از موقعیت جغرافیایی طبرستان (مناطق کوهستانی و صعب‌العبور)، به جنگ موضعی روی آوردند. حسن بن زید با پناه‌گیری در دیلم و سازمان‌دهی مجدد نیروها، نشان داد که علیرغم شکست‌های مقطعی، توانایی حفظ پایگاه اجتماعی خود را دارد. حتی تخریب خانه او در آمل توسط مفلح (ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۴/۱۹) نتوانست مشروعیت او را در میان هوادارانش زایل کند.

ضعف ساختاری خلافت عباسی (بی‌ثباتی در سامرا و شورش ترکان) به علویان فرصت داد تا از بحران هژمونیک عباسیان بهره‌برداری کنند. زمانی که مفلح قصد نابودی نهایی علویان را داشت، نامه قبیحه (مادر معتز) به موسی بن بغا، مبنی بر بازگشت به عراق، موجب عقب‌نشینی او شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۶۶/۱۸-۶۷). این رویداد، نمونه بارزی از تأثیر بحران‌های داخلی خلافت بر تقویت مقاومت علویان بود.

ج) تثبیت هژمونی جایگزین و چالش‌های پیشرو (۲۵۶-۲۷۹ هـ)

با بازگشت موسی بن بغا به عراق، علویان توانستند مناطق ازدست‌رفته (مانند قزوین و کرج) را بازپس گیرند (قمی، ۱۳۸۵: ۲۳۱). در دوران خلافت مهدی (۲۵۵-۲۵۶ هـ)، بی‌ثباتی سیاسی عباسیان به حدی رسید که حتی فرستادن نمایندگان بنی هاشم برای مذاکره با موسی بن بغا نیز بی‌نتیجه ماند و نمایندگان به قتل رسیدند (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۶۲/۲). این ضعف، نشان‌دهنده فروپاشی

اتحاد تاریخی (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۸۱) بین خلیفه و نیروهای وفادار بود. سپاهیان عباسی، بیشتر به دنبال غنائم بودند تا دفاع از هژمونی خلافت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۶۸/۱۸).

در دوره معتمد (۲۵۶-۲۷۹ هـ)، عباسیان با انتقال پایتخت به بغداد و استفاده از تجربیات موسی بن بغا، تلاش کردند هژمونی خود را احیا کنند. لشکرکشی به ری و شکست محمد بن زید (برادر حسن) توسط اذکوتکین (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۵۰/۱۱)، نمونه دیگری از جنگ مانوری بود که موقتاً توازن قدرت را به نفع عباسیان تغییر داد؛ اما علویان، با تکیه بر پایگاه اجتماعی خود در طبرستان و دیلم، به مقاومت ادامه دادند.

د) پایان درگیری‌های مستقیم و تداوم تقابل هژمونیک (۲۷۹-۳۲۰ هـ)

آخرین رویارویی نظامی بزرگ، نبرد محمد بن زید با رافع بن هرثمه بود. رافع، پس از عزل از حکومت خراسان توسط معتضد (۲۷۹-۲۸۹ هـ)، به علویان پیوست و خطبه را به نام آنان خواند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۵۲)؛ اما تغییر موضع او و شکست نهایی‌اش، نشان‌دهنده ناپایداری اتحادهای سیاسی در جنگ موضعی بود. پس‌ازاین دوره، قدرت‌گیری دولت‌های مستقل ایرانی (صفاریان و سامانیان) و ضعف روزافزون خلافت، موجب کاهش درگیری‌های مستقیم شد. علویان، اگرچه در نبردهای میدانی شکست خوردند، اما با حفظ هژمونی فرهنگی در طبرستان، میراث مبارزه ضدعباسی را زنده نگه داشتند و روی کار آمدن دولت‌هایی مانند آل بویه نتیجه این حفظ هژمونی فرهنگی بود. به‌طور کلی مناسبات نظامی بین علویان و خلافت عباسی از چند جنبه قابل بررسی است. این مناسبات نه تنها شامل نبردهای فیزیکی بود، بلکه به‌عنوان یک نبرد برای هژمونی فرهنگی نیز قابل تحلیل است. مهم‌ترین ویژگی‌های این مناسبات به شرح زیر است:

جنگ مانوری و محدودیت‌های جغرافیایی: علویان در مناطق خاصی مانند طبرستان و دیلم به دلیل جغرافیای خاص، توانستند جنگ‌های موضعی را به‌خوبی اداره کنند. با این حال، شکست‌های مکرر در مناطق دورتر مانند ری و قزوین نشان داد که هژمونی فرهنگی علویان در این مناطق محدود بود (واردی، ۱۳۷۵: ۱۹۲).

بحران هژمونیک خلافت: وابستگی عباسیان به ترکان و امیران محلی، بی‌ثباتی سیاسی و طمع سپاهیان به غنائم، باعث تضعیف هژمونی عباسیان شد. این بحران فرصتی را برای علویان فراهم کرد تا هژمونی جایگزین خود را تقویت کنند (اشپولر، ۱۳۷۳: ۱۱۹). ایدئولوژی به‌مثابه سلاح: تفاوت ایدئولوژیک شیعه زیدی با سنی‌گرایی عباسی، به علویان مشروعیتی مذهبی داد که عباسیان را غاصبان حق اهل بیت می‌دانست. این گفتمان در جلب حمایت مردمی در طبرستان و توجیه جنگ‌ها نقش کلیدی داشت (مجد، ۱۳۸۶: ۷۲).

از این رو می‌توان گفت مناسبات نظامی علویان و عباسیان فراتر از نبردهای فیزیکی، نبردی برای هژمونی فرهنگی بود. علویان با ترکیب جنگ موضعی و انتقاد ایدئولوژیک، هژمونی عباسیان را به چالش کشیدند. با این حال، محدودیت‌های جغرافیایی، وابستگی به اتحادهای ناپایدار و قدرت‌گیری دولت‌های محلی سنی از تبدیل این هژمونی به یک آلترناتیو فراگیر جلوگیری کرد. ضعف ساختاری خلافت عباسی و بحران هژمونیک آن نشان داد که سلطه سیاسی بدون پایه‌های فرهنگی محکم شکننده است.

مناسبات و اگرایانه سیاسی

مناسبات سیاسی میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، نیز یکی از اصلی‌ترین شکل مناسبات میان این دو دولت است. در اینجا نیز حفظ هژمونی خود و راندن سلطه رقیب اصلی‌ترین هدف طرفین می‌باشد. این مناسبات سیاسی، اگرچه فاقد شکل دیپلماتیک مدرن بود، اما در سه محور اصلی قابل تحلیل است: اعزام داعیان برای نفوذ ایدئولوژیک، پناهندگی سیاسی به مخالفان خلافت و تحریک امیران محلی توسط عباسیان.

الف) اعزام داعیان و نفوذ ایدئولوژیک

علویان با الهام از سنت شیعیان در ارسال داعیان به مناطق مختلف، کوشیدند پایگاه‌های سیاسی و مذهبی خود را در قلمرو عباسیان گسترش دهند. این روش، مطابق با مفهوم گرامشی از روشنفکران است که نقش کلیدی در شکل‌دهی هژمونی جایگزین ایفا می‌کنند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۲۱). برای نمونه، محمد بن محمد از سادات حسینی و عبدالله بن اسماعیل جعفری در ری فعالیت می‌کردند و مقدمات قیام حسن بن زید را فراهم می‌ساختند. اگرچه این دو توسط عبدالله بن طاهر زندانی و کشته شدند، اما احمد

بن عیسی حسینی ادامه‌دهنده راه آن‌ها شد (اصفهانی، ۱۳۳۹: ۴۰۲/۲-۴۰۳). این تلاش‌ها نشان می‌دهد که علویان نه تنها در پی قدرت نظامی، بلکه درصدد نفوذ به «جامعه مدنی» عباسیان از طریق تبلیغ اندیشه‌های شیعی بودند. نفوذ علویان حتی به حرمین شریفین نیز کشیده شد. در سال ۲۵۶ هجری، محمد بن احمد (پسرعموی حسن بن زید) پس از درگیری خونین با داود بن موسی جعفری، حاکم مدینه شد و خطبه را به نام حسن بن زید خواند (اصفهانی، ۱۳۳۹: ۱۱۵/۳). این رویداد، در شرایطی رخ داد که تسلط ترکان بر دربار عباسی و بی‌ثباتی در عراق، مانع از تمرکز خلافت بر مناطق دورافتاده شده بود. در کوفه، شهری با اکثریت شیعی، فعالیت داعیان علوی به‌ویژه در دوران خلافت معتز (۲۵۲-۲۵۵ هـ) آشکار بود. بازداشت گروهی از طالبیان در این شهر، از جمله محمد بن علی طالبی و برادرزاده‌اش که نامه‌های حسن بن زید را همراه داشتند، نشان‌دهنده ترس عباسیان از نفوذ ایدئولوژیک علویان بود. معتز دستور انتقال آنان به سامرا را داد، اما این اقدام نتوانست مانع گسترش فعالیت‌های علویان شود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۴۱/۱۸).

ب) تحریک امیران محلی: استراتژی عباسیان برای حفظ هژمونی

عباسیان در مواجهه با محدودیت‌های نظامی، به تحریک امیران محلی سنی علیه علویان روی آوردند. برای نمونه، خلیفه معتز (۲۵۲-۲۵۵ هـ) پس از شکست سلیمان بن طاهر (والی طبرستان) از حسن بن زید، نه تنها او را تنبیه نکرد، بلکه با اعطای حکومت بغداد و سواد، از وی تقدیر نمود. این اقدام با هجویات ابن رومی همراه شد که در شعری طنزآمیز نوشت: «مردم پادشاه فرار او را حکومت بغداد دادند، گویی فتح بزرگی کرده است!» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۷۹/۱۸-۸۰). این سیاست، علیرغم تمسخر افراد صاحب‌فکر، نشان‌دهنده تلاش عباسیان برای زنده نگه‌داشتن حس مقاومت در میان حاکمان سنی بود.

در دوره معتمد (۲۵۶-۲۷۹ هـ)، عباسیان با واگذاری امتیازات گسترده به صفاریان (از جمله حکومت طبرستان)، سعی کردند عمرو بن لیث را علیه علویان تحریک کنند. معتمد در نامه‌ای به عمرو نوشت: «این همه اسلام و کفر را به تو دادم» (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۳۴) که ظاهراً منظور او از کفر سرزمین علویان بود و اشاره به طبرستان به‌عنوان «کفر»، تلاشی برای مشروعیت بخشی به جنگ علیه علویان بود.

معتضد (۲۷۹-۲۸۹ هـ) نیز با ارسال خلعت‌های فاخر و منشور حکومت به سامانیان، از آنان خواست طبرستان را از محمد بن زید بگیرند (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۱۶۷۷/۳). این اقدامات، اگرچه در کوتاه‌مدت مؤثر بود، اما در بلندمدت به قدرت‌گیری دولت‌های محلی سنی (مانند سامانیان) انجامید که خود تهدیدی برای خلافت محسوب می‌شدند.

مناسبت‌های سیاسی علویان و عباسیان در عرصه‌های مختلف، بازتابی از تنش بین هژمونی مسلط و هژمونی جایگزین بود. علویان با اعزام داعیان و ارائه پناهندگی، می‌کوشیدند گفتمان شیعی را به‌عنوان آلترناتیوی برای سنی‌گرایی عباسی تثبیت کنند. این تلاش‌ها، مطابق با نظریه گرامشی، نشان‌دهنده «جنگ موضعی» برای نفوذ به جامعه مدنی بود. از سوی دیگر، عباسیان با تحریک امیران محلی، سعی کردند هژمونی خود را از طریق «نیروهای واسطه» حفظ کنند؛ اما این استراتژی، با توجه به قدرت‌گیری روزافزون همان امیران، به بحران هژمونیک دامن زد و تمرکز بیش‌ازحد آنان بر نیروهای قهری (مانند ترکان) و غفلت از مشروعیت بخشی ایدئولوژیک درنهایت به تضعیف هژمونی خود عباسیان انجامید.

مناسبات واگرایانه فرهنگی - مذهبی

مناسبات فرهنگی - مذهبی علویان طبرستان و خلافت عباسی نیز در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، فراتر از اختلافات کلامی، بازتابی از نبرد بر سر هژمونی ایدئولوژیک است. علویان، به‌عنوان نخستین دولت مستقل شیعه زیدی در ایران، با تکیه بر گفتمان مذهبی خود، هژمونی عباسیان را در دو سطح نمادین و نهادی به چالش کشیدند. این تقابل، نه تنها در تفاوت‌های آیینی، بلکه در بازتعریف مفاهیم مشروعیت، هویت و قدرت ریشه داشت که در زیر به مصادیق آن پرداخته خواهد شد.

الف) بنیادهای هژمونی شیعی: از آیین تا نماد

علویان با ادعای غصب حق اهل بیت توسط عباسیان، هسته اصلی هژمونی جایگزین خود را بر پایه مشروعیت دینی بنا نهادند. آنان عباسیان را غاصبان جایگاه امامت می‌دانستند و این ادعا را با استناد به آموزه‌های شیعه زیدی توجیه می‌کردند (مجد، ۱۳۸۶: ۷۲). این گفتمان، مطابق با مفهوم گرامشی از نقد ایدئولوژیک، مشروعیت خلافت سنی را هدف قرار می‌داد. بیعت با امیران علوی

نیز متفاوت از سنت‌های رایج بود. حسن بن زید، بنیان‌گذار این حکومت، در فرمان‌های خود به مردم دستور داد تا در نماز «بسم الله الرحمن الرحیم» را بلند بخوانند، قنوت را در نماز صبح اقامه کنند و عبارت «حَيَّ عَلَى خَيْرِ الْعَمَلِ» را به اذان اضافه نمایند (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۰۸/۲؛ آملی، ۱۳۴۸: ۸۷). این تغییرات که آشکارا با فقه سنی مغایرت داشت، نه تنها تقابلی آیینی، بلکه تلاشی برای ایجاد هویت مذهبی مستقل بود.

قرائت خطبه به نام خلیفه عباسی که نماد وابستگی سیاسی و مذهبی بود، توسط علویان به طور کامل کنار گذاشته شد. ابن خلدون تأکید می‌کند که امتناع علویان از ذکر نام خلیفه در خطبه، نشان‌دهنده طرد کامل سلطه عباسیان بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۲۶/۲). این اقدام، در تقابل با دولت امویان اندلس قرار داشت که علیرغم دشمنی با عباسیان، خطبه را به نام آنان می‌خواندند. علویان با این کار، مرزبندی ایدئولوژیک خود را آشکار ساختند.

ب) نهادسازی فرهنگی: از آموزش تا معماری

حاکمان علوی با حمایت از نهادهای شیعی، کوشیدند هژمونی فرهنگی خود را تثبیت کنند. محمد بن زید، دومین امیر علوی، سالانه سی هزار درهم سرخ برای بازسازی قبور ائمه شیعه در نجف، کربلا و بغداد اختصاص می‌داد. او حتی پس از تخریب حرم امام حسین (ع) توسط متوکل عباسی، اولین کسی بود که دستور بازسازی آن را صادر کرد (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۰). این اقدامات، علاوه بر جنبه‌های مذهبی کارکردی نمادین نیز داشتند؛ بازسازی حرم‌ها به مثابه احیای هویت شیعی در برابر سنی‌گرایی عباسی بود. تأثیر این سیاست‌ها در تغییر بافت مذهبی مناطق تحت نفوذ علویان آشکار بود. یاقوت حموی گزارش می‌دهد که پس از تسلط احمد بن حسن ماردانی (از فرماندهان علوی) بر ری، گرایش مردم این شهر به تشیع افزایش یافت، درحالی‌که پیش از آن اکثریت سنی بودند. حتی کتاب‌هایی در ستایش اهل بیت در این دوره نگاشته شد (حموی بغدادی، ۱۳۸۳: ۶۰۳/۲). این تحولات، مطابق با نظریه گرامشی، نشان‌دهنده نفوذ هژمونی جایگزین از طریق روشنفکران ارگانیک (مانند عالمان و نویسندگان شیعه) بود که نقش محوری در تغییر باورهای جامعه ایفا می‌کردند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۲۱).

ج) تعصب مذهبی و بازتعریف عدالت

تعصب علویان به تشیع در عرصه قضاوت نیز نمایان بود. روایتی از محمد بن زید نقل شده است که هنگام رسیدگی به اختلاف دو فرد به نام‌های «علی» و «معاویه»، بدون بررسی شواهد، حق را به علی داد. وقتی معاویه اعتراض کرد که نامش به دلیل فشار سنی‌ها انتخاب شده، محمد بن زید دستور بررسی مجدد داد، اما در نهایت تأکید کرد: «حق همیشه با علی است» (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۱۶۷۸/۳). این روایت، اگرچه اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد، نشان‌دهنده تلاش علویان برای تحمیل گفتمان شیعی زیدی به عنوان حقیقت مسلط بود.

در نمونه دیگری، محمد بن زید فردی از بنی عبدالشمس (خاندان معاویه) را شایسته قصاص در برابر امام حسین (ع) ندانست و گفت: «او در برابر کوچک‌ترین فرد از اهل بیت نیز قابل قصاص نیست» (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۰). این نگرش که حتی دشمنان تشیع را فاقد ارزش اخلاقی می‌دانست، بازتابی از تلاش برای ایجاد سلسله‌مراتب هویتی جدید بود که اهل بیت (علیهم السلام) را در رأس آن قرار می‌داد.

د) پیوند با معتزله: هژمونی عقل‌گرایی

علویان با پیوند زدن تشیع زیدی به اندیشه‌های معتزلی، کوشیدند هژمونی خود را بر پایه عقل‌گرایی استوار کنند. حسن بن زید در فرمان‌های خود مردم را از عقاید جبری و تشبیه (مشبهه) برحذر می‌داشت و بر اصول عدل و توحید معتزلی تأکید می‌کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۰۹/۲). حتی نقل شده است که او با مشاهده نوشته‌ای بر دیوار آمل با محتوای «قرآن مخلوق نیست» که مخالف عقیده معتزلیان بود، چنان برآشفته شد که مردم از ترس او نوشته را پاک کردند (آملی، ۱۳۴۸: ۸۷). این پیوند، علویان را به متحدانی طبیعی برای معتزله تبدیل کرد که پس از سقوط سیاسی، به دنبال پایگاهی جدید بودند.

ه) نمادها و شعارها: جنگ رنگ‌ها و القاب

علویان با انتخاب نمادهای مغایر با عباسیان، هویت خود را به صورت عینی بازتعریف کردند. رنگ سفید، که در تقابل با سیاه عباسی و یادآور قیام‌های ضدعباسی (مانند مقتع) بود، به نماد اصلی آنان تبدیل شد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۷۴۲/۲). شعار «الرُّضَا مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ»

نیز آشکارا عباسیان را غاصبان جایگاه اهل بیت معرفی می‌کرد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۵۵۸/۲). این نمادها، مطابق با نظریه گرامشی، ابزاری برای جنگ موضعی در جامعه مدنی و جلب وفاداری توده‌ها بودند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۸). انتخاب القابی مانند «داعی الی الحق» و «ناصرالحق» نیز نشان‌دهنده ادعای انحصاری علویان در نمایندگی اسلام راستین بود. این القاب، برخلاف عنوان‌های رایج در دستگاه خلافت (مانند «معزالدوله» برای آل بویه)، بر مشروعیت دینی - سیاسی تأکید داشتند (مجد، ۱۳۸۶: ۱۳۰-۱۳۱). حتی زبردستان علویان، مانند لیث بن نعمان، با القابی چون «المؤید لدین الله» مورد خطاب قرار می‌گرفتند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶۷/۱۹). این سیاست، تلاشی برای ایجاد سلسله‌مراتب معنوی جدید بود که خلافت عباسی را از دایره مشروعیت خارج می‌کرد.

(و) زکات به مثابه ابزار هژمونیک

جمع‌آوری زکات توسط علویان، علیرغم ممنوعیت شرعی آن برای سادات، چالشی آشکار علیه هژمونی اقتصادی عباسیان بود. ابن خلدون اشاره می‌کند که علویان با این اقدام، عملاً خود را در جایگاه حاکمان شرعی قرار دادند (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۶۰۵/۳-۶۰۶). این کار، علاوه بر تأمین مالی، نمادی از استقلال سیاسی و مذهبی بود. مجلسی نیز تأکید می‌کند که دریافت زکات توسط سادات، تنها در صورتی جایز است که آنان حاکمیت دینی جامعه را بر عهده داشته باشند (مجلسی، ۱۴۱۴: ۵۴۲/۴). علویان با نادیده گرفتن این حکم، عملاً مشروعیت خلافت عباسی را انکار کردند.

مناسبات فرهنگی - مذهبی علویان و عباسیان، در چارچوب نظریه گرامشی، نشان‌دهنده تقلایی پیچیده برای ایجاد هژمونی جایگزین در برابر سلطه مسلط بود. علویان با ترکیبی از نمادها (رنگ سفید، شعارهای آل محمد)، نهادها (بازسازی حرم‌ها، مدارس شیعی) و گفتمان‌های عقل‌گرا (پیوند با معتزله)، کوشیدند مشروعیت عباسیان را در عرصه‌های مختلف خدشه‌دار کنند. با این حال، محدودیت‌های جغرافیایی (تمرکز در طبرستان)، عدم نفوذ در مراکز سنی نشین (مانند بغداد) و وابستگی به اتحادیه‌های شکننده (مانند معتزله)، مانع از تبدیل این هژمونی به آلترناتیوی فراگیر شد. از سوی دیگر، عباسیان با تحمیل گفتمان سنی و سرکوب نمادهای شیعی (مانند تخریب کربلا)، می‌کوشیدند هژمونی خود را حفظ کنند؛ اما شکست آنان در جلب رضایت جوامع محلی (مانند ری) نشان داد که سلطه سیاسی بدون پشتوانه فرهنگی محکوم به فروپاشی است. به گفته گرامشی، «هژمونی هرگز کامل نیست» (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۶۵).

مناسبات و اگرایانه اجتماعی

مناسبات اجتماعی میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، بازتابی از نبرد بر سر بازتعریف ساختارهای قدرت و مشروعیت در جامعه مدنی است. علویان، با اتخاذ سیاست‌های اجتماعی مغایر با عباسیان، کوشیدند هژمونی بدیلی ایجاد کنند که نه تنها بر پایه مذهب شیعه، بلکه بر عدالت اقتصادی و نمادهای هویت‌بخش استوار بود. این تقابل اجتماعی در سه محور اصلی قابل تحلیل است: باز توزیع زمین‌ها، ایجاد نمادهای ضدعباسی، و بازتعریف وفاداری‌های طبقاتی.

(الف) باز توزیع زمین‌ها: جنگ بر سر منابع

پیش از ظهور علویان، خلافت عباسی و حکومت‌های تابعه سیاست مدارا با فتودال‌های ایرانی را در پیش گرفته بودند. این سیاست، مبتنی بر ضرورت همراهی اربابان محلی برای اداره سرزمین پهناور ایران بود. فتوحات اسلامی اگرچه ساختار سیاسی را تغییر داد، اما نظام اقتصادی - اجتماعی پیشین را دست‌نخورده باقی گذاشت. دهقانان همچنان زیر سلطه اربابان سابق خود بودند و خلافت ترجیح می‌داد با حفظ وضع موجود، وفاداری فتودال‌ها را جلب کند. این رویکرد، مطابق با مفهوم گرامشی از هژمونی سنتی بود که در آن طبقه حاکم با نخبگان محلی ائتلاف می‌کند تا سلطه خود را تثبیت نماید (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۹۹).

اما علویان با شکستن این الگو، زمین‌های فتودال‌ها را مصادره و میان سادات و عامه مردم توزیع کردند. این اقدام که در منابع تاریخی مانند تاریخ رویان اولیاءالله آملی (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۳-۱۰۴) به تفصیل شرح داده شده، تنها یک تغییر اقتصادی نبود، بلکه ضربه به پایه‌های هژمونی عباسیان محسوب می‌شد. مصادره زمین‌ها، وفاداری فتودال‌ها به خلافت را بی‌اعتبار کرد و پایگاه اجتماعی جدیدی برای علویان ایجاد نمود. گرامشی این فرآیند را «جنگ موضعی» می‌نامد؛ تلاشی برای تضعیف نهادهای مسلط از طریق جلب حمایت توده‌ها (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۵).

سیاست باز توزیع زمین‌ها در دوره فترت ۱۳ ساله حکومت علویان (پس از شکست محمد بن زید) به‌طور موقت متوقف شد. اسماعیل سامانی، با بازگرداندن زمین‌ها به فئودال‌ها، کوشید وفاداری آنان را به خلافت عباسی احیا کند؛ اما با بازگشت ناصر کبیر (حسن بن قاسم) به قدرت، علویان دوباره زمین‌ها را از دهقانان گرفتند و سیاست پیشین را ادامه دادند. بارتولد (بارتولد، ۱۳۵۲: ۴۶۵/۱) تأکید می‌کند که این اقدامات، اگرچه موردانتقاد برخی مورخان قرار گرفت، اما محبوبیت علویان را در میان توده‌های فقیر افزایش داد. این محبوبیت، نشان‌دهنده موفقیت نسبی علویان در ایجاد اتحاد تاریخی با طبقات فرودست علیه نخبگان سنتی بود؛ اتحادی که شرط ضروری برای هژمونی جایگزین بود (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۸۱).

ب) نمادهای سفید: هویت‌سازی ضدعباسی

علویان با انتخاب رنگ سفید به جای سیاه عباسی، و برافراشتن علم‌های سفید، نمادهای هویتی جدیدی خلق کردند که همسو با گفتمان مذهبی و سیاسی آنان بود. این نمادها، در چارچوب نظریه گرامشی، ابزاری برای جنگ معنوی در جامعه مدنی محسوب می‌شدند. گرامشی معتقد است سلطه تنها از طریق زور حفظ نمی‌شود، بلکه نیازمند نفوذ به فرهنگ روزمره و تبدیل ارزش‌های حاکم به «امر عادی» است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۶۵). رنگ سیاه عباسیان، که نماد خلافت و وحدت اسلامی بود، در تقابل با سفید علویان قرار گرفت؛ رنگی که پیشتر توسط شورشیان ایرانی مانند مقنع نیز استفاده‌شده بود و یادآور مقاومت ضدعرب بود (مجد، ۱۳۸۶: ۷۰).

این نمادها چند کارکرد داشتند:

۱. تشخیص هویتی: ظاهراً از این طریق سپاهیان و هواداران علوی با پوشیدن لباس سفید، خود را از نیروهای عباسی متمایز می‌کردند.
۲. احیای فرهنگ پیش از اسلام: رنگ سفید در ایران باستان نماد پاکی و عدالت بود و علویان با استفاده از آن، گفتمان خود را با میراث ایرانی پیوند زدند.
۳. تقویت وحدت داخلی: استفاده از نمادهای مشترک، وفاداری به علویان را در مناطق تحت سلطه‌شان نهادینه می‌کرد. این استراتژی، علیرغم محدودیت‌های جغرافیایی علویان (تمرکز در طبرستان و دیلم)، نشان می‌دهد آنان از نقش نمادها در ایجاد هژمونی همسو با خود آگاه بودند. به گفته گرامشی، نمادها «بژه‌های فرهنگی» هستند که معنای سلطه را بازتولید یا تخریب می‌کنند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۲۱).

ج) بازتعریف وفاداری‌های طبقاتی: از فئودال‌ها به توده‌ها

سیاست علویان در قبال فئودال‌ها و دهقانان، تنها یک تغییر اقتصادی نبود، بلکه تلاشی برای بازتعریف وفاداری‌های اجتماعی بود. پیش از علویان، دهقانان پیوندی ناگسستنی با اربابان خود داشتند و خلافت عباسی این رابطه را به‌عنوان بخشی از نظم طبیعی می‌پذیرفت؛ اما علویان با مصادره زمین‌ها و توزیع آن میان مردم، عملاً وفاداری دهقانان را از اربابان به دولت مرکزی منتقل کردند. این اقدام می‌تواند نشان از درک علویان مبتنی بر نقش توده‌ها در هژمونی باشد. همان‌طور که گرامشی تأکید می‌کند هژمونی بدون جلب رضایت طبقات فرودست، شکننده است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۷۸).

بااین‌حال، این سیاست با مقاومت فئودال‌ها و حتی برخی دهقانان روبه‌رو شد؛ زیرا هنگامی که اسماعیل سامانی زمین‌ها را به فئودال‌ها بازگرداند، بخشی از دهقانان به دلیل وابستگی به‌نظام پیشین، از این اقدام استقبال کردند (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۳-۱۰۴). این تناقض، نشان‌دهنده دشواری ایجاد هژمونی جایگزین در جامعه‌ای با ساختارهای سنتی عمیق بود. علویان در دوره دوم حکومت خود (به رهبری ناصر کبیر)، مجبور شدند سیاست مصادره زمین‌ها را تعدیل کنند، اما همچنان بر توزیع منابع به نفع عموم مردم تأکید داشتند.

نتیجه‌گیری

مناسبات خصمانه علویان طبرستان با خلافت عباسی، در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، فراتر از یک نبرد نظامی یا سیاسی، جنگی همه‌جانبه برای هژمونی فرهنگی، اجتماعی و ایدئولوژیک بود. علویان با تکیه بر گفتمان شیعه زیدی و اتکا به نمادها، نهادها و سیاست‌های بدیل، کوشیدند مشروعیت عباسیان را در ابعاد مختلف زیر سؤال ببرند و هژمونی جایگزینی مبتنی بر

عدالت اقتصادی، هویت مذهبی و وفاداری توده‌ها را ایجاد کنند. با این حال، علیرغم موفقیت‌های مقطعی، این جنبش نتوانست به یک آلترناتیو پایدار تبدیل شود. اصلی‌ترین دلایل این ناکامی را می‌توان این‌گونه برشمرد:

۱. محدودیت‌های جغرافیایی: تمرکز علویان در طبرستان و دیلم، اگرچه امنیت نظامی فراهم می‌کرد، اما نفوذ آنان را به مناطق مرکزی و سنی‌نشین ایران محدود ساخت. هژمونی فرهنگی تنها در صورتی می‌توانست پایدار باشد که به قلب قلمرو عباسیان نفوذ کند، اما علویان هرگز نتوانستند بر شهرهایی مانند بغداد یا ری تسلط بلندمدت پیدا کنند.
 ۲. اتحادهای شکننده: وابستگی علویان به اتحاد با گروه‌های موقت (مانند معتزله یا پناهندگان سیاسی) و تغییر موضع متحدانی مانند رافع بن هرثمه، نشان داد که هژمونی جایگزین نیازمند پایگاه اجتماعی منسجم‌تر و وفاداری پایدارتر است.
 ۳. مقاومت نخبگان سنتی: فتودال‌ها و حاکمان محلی سنی که منافع خود را در خطر می‌دیدند، همواره به‌عنوان بازوی اجرایی خلافت عمل کردند. بازگرداندن زمین‌ها توسط اسماعیل سامانی نشان داد که طبقات نخبه می‌توانند در تضعیف هژمونی بدیل نقش تعیین‌کننده داشته باشند.
 ۴. ضعف ساختاری خلافت: هرچند بی‌ثباتی عباسیان فرصتی برای علویان ایجاد کرد، اما قدرت‌گیری دولت‌های محلی سنی (مانند سامانیان و صفاریان) عملاً خلأ هژمونیک را پر کرد و مانع از گسترش نفوذ علویان شد.
- با این وجود، تلاش‌های علویان به کلی بی‌ثمر نبود. آنان پایه‌های هویت شیعی در شمال ایران را استحکام بخشیدند، چنان‌که گفته شد گرایش به تشیع در ری حتی پس از سقوط علویان تداوم یافت. نمادهایی مانند رنگ سفید و شعار «الرضا من آل محمد»، هرچند نتوانستند خلافت را سرنگون کنند، به بخشی از میراث مبارزات ضدسلطه در تاریخ ایران تبدیل شدند. افزون بر این، سیاست بازتوزیع زمین‌ها نشان داد که عدالت اقتصادی می‌تواند پایگاه اجتماعی حکومت‌ها را تقویت کند، ایده‌ای که در جنبش‌های بعدی ایران بازتاب یافت.
- این تقابل تاریخی، به‌خوبی نظریه هژمونی گرامشی را تأیید می‌کند که سلطه سیاسی بدون هژمونی فرهنگی شکننده است. از این رو علویان با وجود برخورداری از پشتوانه مذهبی و محبوبیت مردمی، نتوانستند «جامعه مدنی» عباسیان را به‌طور کامل تسخیر کنند و از سوی دیگر، عباسیان نیز با اتکای صرف به زور و غفلت از مشروعیت‌سازی، نهایتاً جایگاه خود را به رقبای محلی واگذار کردند. این موضوع نشان می‌دهد که هژمونی موفق نیازمند ترکیبی از اجبار و رضایت، نهادسازی و بازتعریف ارزش‌ها است.
- مناسبات علویان و عباسیان، اگرچه در نهایت به سود دولت‌های محلی سنی پایان یافت، اما به‌عنوان نخستین تلاش برای ایجاد حکومتی شیعی مستقل در ایران، نقطه عطفی در تاریخ تشیع محسوب می‌شود. این تقابل گرچه نتوانست به‌طور کامل سلطه عباسیان را ساقط نماید اما توانست دولتی مستقل و بدون وابستگی به خلافت عباسی را تشکیل دهد که بعداً این الگویی برای سایر دولت‌های محلی ایران شد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۱). الکامل فی التاریخ. ج ۱۸ و ۱۹. بیروت: دارصادر.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین. (۱۳۲۰). تاریخ طبرستان. تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). العبر. ج ۲ و ۳. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). العبر. ج ۲. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن کثیر، اسماعیل. (۱۴۰۸). البدایه و النهایه. ج ۱۱. بیروت: دارالفکر.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه جواد فلاطوری. تهران: علمی و فرهنگی.
- اصفهانی، ابوالفرج. (۱۳۳۹). مقاتل الطالبیین. ج ۲ و ۳. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- آملی، اولیاءالله. (۱۳۴۸). تاریخ رویان. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بارتولد، واسیلی. (۱۳۵۲). تاریخ ایران: تحقیقاتی درباره اسلام و تمدن ایرانی. ج ۱. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بلاذری، احمد. (۱۳۳۷). فتوح البلدان. تهران: نشر نقره.
- تتوی، قاضی احمد و قزوینی، آصف خان. (۱۳۸۲). تاریخ الفی. ج ۳. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حموی بغدادی، یاقوت. (۱۳۸۳). معجم البلدان. ج ۲. تهران: انتشارات اساطیر.
- خواندمیر، غیاث الدین. (۱۳۸۰). حبیب السیر. ج ۲. تهران: انتشارات خوارزمی.

- ذهبی، شمس‌الدین. (۱۴۰۷). تاریخ الاسلام. ج ۱۹. بیروت: دارالکتب العربی.
- رضوی، سید ابوالفضل، آذر، سعیده. (۱۳۹۵). عوامل اقتدار و مشروعیت حکومت علویان طبرستان. پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۶(۲۳)، ۲۷ - ۴۷.
[20.1001.1.22519726.1395.1.23.2.4](https://doi.org/10.1001.1.22519726.1395.1.23.2.4)
- بهروزی، مهرناز؛ روحی پرکوهی، فاطمه؛ و سپهری، محمد. (۱۴۰۱). تبیین جامعه‌شناختی دلایل پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان طبرستان با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی رابرت گر. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱)، ۱۳۰۶-۱۲۹۴.
https://jou.spsiran.ir/article_157155.html
- قمی، حسن بن محمد. (۱۳۸۵). تاریخ قم. تهران: انتشارات توس.
- گرامشی، آنتونیو، (۱۴۰۳) یادداشت‌های زندان. ترجمه ائمار موسی نیا. تهران: نشر نی.
- مجد، محمد. (۱۳۸۶). تاریخ علویان طبرستان. تهران: امیرکبیر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۱۴). بحارالانوار. ج ۴. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۸۰). تاریخ گزیده. ج ۳. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب. ج ۲. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مولف مجهول. (۱۳۶۶). تاریخ سیستان، تهران: نشر معین.
- نوروزی، فرشید، عابدی، عباس، فرامرزنسب، رضا، احمدی، مسلم. (۱۳۹۸). دستاوردهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی علویان طبرستان، تاریخ نو، ۱۲(۲۷)، ۸۶-۶۷.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1543942>
- واردی، حسین. (۱۳۷۵). تاریخ اجتماعی ایران. ج ۲. تهران: نشر نی.

References:

- Crone, P. (2004). Medieval Islamic Political Thought. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Madelung, W. (1985). Religious Trends in Early Islamic Iran. Albany, SUNY Press.